

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ІВАНА ФРАНКА**

ЮРКЕВИЧ МАРТА МИХАЙЛІВНА

УДК 340:321(560) «XX-XXI»

**СТАНОВЛЕННЯ ТА КОНСТИТУЦІЙНИЙ
РОЗВИТОК ТУРЕЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
(XX–XXI ст.)**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Львів – 2021

Дисертація на правах рукопису

Робота виконана на кафедрі історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, професор
ТИЩИК Борис Йосипович,
професор кафедри історії держави, права
та політико-правових учень Львівського
національного університету імені Івана Франка

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
Заслужений діяч науки і техніки України
КЕЛЬМАН Михайло Степанович,
професор кафедри теорії та філософії права,
конституційного та міжнародного права
Інституту права, психології та інноваційної
освіти Національного університету «Львівська
політехніка»

доктор юридичних наук, професор
ПАЛЬЧЕНКОВА Вікторія Михайлівна,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та трудового права
Національного університету «Запорізька
політехніка»

Захист відбудеться 29 грудня 2021 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.03 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Січових Стрільців, 14, ауд. № 249.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка (79005, м. Львів, вул. Драгоманова, 5).

Автореферат розісланий 26 листопада 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. О. Семків

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Науковий інтерес до історії державності та права Туреччини в Україні зумовлений трьома аспектами. Перший аспект – історичний, що спирається на аналіз українсько-турецьких відносин з середини XVI до XXI століття, які засвідчують систематичні політичні, економічні, культурні контакти народів – сусідів. Історичний аспект увиразнює взаємний вплив державної та правової традиції України та Туреччини, провокує черговий дискурс про їх належність до однієї так званої «межової цивілізації» (цивілізації на межі європейської та азійської цивілізації). Другий аспект – політико-правовий, який дозволяє з'ясувати історико-правовий процес становлення сучасної держави та права Туреччини в єдності його складових – революційного переходу від Османської імперії до республіки, подальшої секуляризації, вестернізації, модернізації, інституалізації. Політико-правовий аспект акцентує увагу на особливостях формування турецької демократії, які на початку XXI століття західні науковці та політики узагальнено розглядали як експеримент, що показує чи можна помирити іслам з демократією.

Третій аспект – євроінтеграційний – апелює до досвіду державних та правових реформ у Турецькій Республіці, які мали забезпечити її прийняття до Європейського Союзу. Цей досвід є негативним, оскільки незавершеність реформ, відступ від європейських цінностей свободи, рівності, релігійної терпимості, прав людини унеможливили вступ Туреччини до Європейського Союзу.

Відтак, дослідження основних тенденцій розвитку сучасної держави та права Туреччини має прикладний характер з огляду на європейські амбіції України.

За таких умов науковий інтерес до історії держави та права Туреччини в Україні недостатній, а українська історіографія турецької державності та права не сформувалася. Нечисленні монографії та статті досліджують лише окремі періоди чи явища в історії Турецької держави та права. На цьому фоні останнім часом вирізняються перекладені та опубліковані в Україні праці турецьких науковців. Серед турецької історіографії державності та права ці публікації вирізняються науковим підходом, позбавленим пропагандистських та міфологічних засад чималої кількості інших монографій та статей, опублікованих у XX ст.

Поряд з історіографічною суттєво розширилася емпірична база історико-правових досліджень держави та права Туреччини. З ініціативи посольства України в Туреччині оцифровані та стали доступними архівні матеріали про українсько-турецькі відносини. Український портал практики Європейського суду з прав людини систематично публікує рішення

Суду у справах проти Туреччини. Важливою складовою емпіричної бази є рішення Конституційного суду Туреччини, оприлюднені на веб-сайті цього органу. Розширення емпіричної бази, удосконалення методології призвели до формування комплексного характеру дослідження державності та права Туреччини, залучення знань і методик інших суспільних наук – зокрема соціології, політології тощо.

Спроба такого дослідження дозволила сформуванню основні найбільш суттєві результати, які відображають закономірності та особливості розвитку державності та права Туреччини.

Зв'язок роботи з науковим програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідницької теми кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка «Характерні ознаки розвитку державності, права та політико-правової думки в Україні та зарубіжних країнах» (номер державної реєстрації 0112U003267).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у характеристиці історико-правових закономірностей та особливостей становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі основні завдання:

- охарактеризувати історіографію, джерельну базу та методологічні особливості дослідження;
- з'ясувати закономірності трансформації Османської імперії у Турецьку Республіку, становлення турецької «держави-нації» та турецького конституціоналізму;
- встановити особливості історико-правового процесу становлення Турецької Республіки, зокрема «ісламського республіканізму», «турецького секуляризму», «політичного ісламу»;
- охарактеризувати основні етапи конституційного розвитку Турецької Республіки та конституційні документи, які визначали їх зміст;
- виявити внутрішні та зовнішні чинники конституційного розвитку Турецької республіки, зокрема можливості впливу Європейського Союзу на державність та конституціоналізм Туреччини в процесі її євроінтеграції;
- узагальнити, оцінити діяльність державних органів Турецької Республіки, зокрема судів, у механізмі Турецької Республіки та її конституційному розвитку;
- охарактеризувати конституційні засади та неконституційні практики політико-правових змін у Турецькій Республіці та турецькому конституціоналізмі.

Об'єктом дослідження є Турецька Республіка та турецький конституціоналізм як історико-правові явища у ХХ – на початку ХХІ ст.

Предметом дослідження є історико-правові закономірності та особливості становлення і конституційного розвитку Турецької Республіки.

Методологія дослідження. Головні підходи, методи та прийоми дослідження об'єднані принципом його всесторонності, обрані з врахуванням об'єкта та предмета дослідження – історико-правових явищ. Центральним у дослідженні був історико-правовий підхід, який забезпечив деідеологізацію та деміфологізацію вчення про турецьку державність та конституціоналізм. Інституційний підхід доповнив історико-правовий, дозволив виявити реальне співвідношення між правовими основами політики і реальним функціонуванням публічних інститутів, які реалізують ці основи в конкретному житті.

Спеціальними методами дослідження вважаємо історико-понятійний, аксіологічний та порівняльно-правовий. Історико-понятійний метод дозволив з'ясувати історичний та сучасний зміст таких понять, як «турецька держава», «турецьке право», «турецька демократія», «турецький конституціоналізм» та багато інших. За допомогою аксіологічного та порівняльно-правового методу у дисертаційному дослідженні з'ясовано відповідність чи невідповідність турецького конституціоналізму цінностям європейського конституціоналізму.

Система й особливості застосування підходів, методів і прийомів цього дослідження проаналізовані в підрозділі 1.2.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлюється, як видається, тим, що воно є першим в Україні монографічним дослідженням історико-правового процесу становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки на всіх його етапах.

Унаслідок дослідження сформульовано основні положення і висновки, яким притаманна наукова новизна:

уперше:

- з'ясовано дихотомію історико-правового процесу становлення турецької державності та права, поєднаними та суперечливими політико-правовими явищами якого були секуляризація та політичний іслам, турецький націоналізм і пантюркізм, республіканізм і монополія на владу окремих політичних партій, інституціоналізована в однопартійній системі, непропорційно сильні позиції військових та бюрократії, а також мусульманської релігії у державотворенні;

- обґрунтовано тяглість державотворення у Туреччині, основною ознакою якої було формування державотворчих та правових реформ та мобілізації громадянського суспільства згори вниз, що забезпечило їх деспотичний характер під проводом військових і бюрократії;

- розвиток конституціоналізму та права Туреччини показано як складову історико-правових процесів вестернізації, модернізації, євроінтегра-

ції, екзогенним чинником яких стала європейська перспектива Туреччини, зокрема перспектива вступу в Європейський Союз, яка в окремі історико-правові періоди стимулювала політико-правові реформи, а в інші передувала їх імітації;

– здійснено порівняльний аналіз юридичної та фактичної конституції Туреччини та встановлено істотні відмінності між ними, які назовні виявляються у неконституційних практиках популізму, клієнтелізму, фаворитизму, непотизму.

Удосконалено:

– вчення про відносну неспроможність західних (європейських) демократичних інститутів у модернізації Туреччини, яка пояснюється неузгодженістю (несумісністю) західної та турецької традиційної політичної культури;

– політико-правове розуміння «кемалізму» як ідеологічної основи становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки;

– знання про особливості функціонування державного механізму Турецької Республіки, особливої ролі у ньому військових та релігійних (мусульманських) організацій.

Набули подальшого розвитку:

– історіографія становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки;

– положення про особливу роль Конституційного суду Туреччини у розвитку сучасного турецького конституціоналізму та його гармонізації з європейськими конституційними цінностями;

– знання про особливості турецького парламентаризму, про роль політичних лідерів та політичних інститутів у становленні Турецької Республіки та турецького конституціоналізму.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що положення та висновки, обґрунтовані у дослідженні, сприяють подальшому формуванню української наукової історико-правової школи історії державності та права Туреччини.

Результати дослідження можуть бути використані:

– у науково-дослідній сфері під час з'ясування місця та ролі державності та конституціоналізму Турецької Республіки у загальній історії права та держави;

– у навчальному процесі положення і висновки пропонованого історико-правового дослідження застосовуються в межах викладання курсів «Історія держави і права зарубіжних країн», «Порівняльне конституційне право»;

– у правотворчості для удосконалення конституційного законодавства України, міжнародних договорів, інших нормативно-правових актів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертації обговорювалися на кафедрі історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка та були апробовані на таких наукових конференціях: XXIV Звітній науково-практичній конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 2018 р.); Міжнародній конференції «[Не]безпека – сучасні виміри явища» (Республіка Польща, м. Сандомир, 2018); XXV Звітній науково-практичній конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України» (м. Львів, 29–30 січня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку» (м. Запоріжжя, 27–28 серпня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Людина і закон: публічно-правовий вимір» (м. Дніпро, 1–2 жовтня 2021 р.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційної роботи викладені у 6 публікаціях, з яких 3 наукові статті, одна з яких опублікована у фаховому періодичному виданні держави – члена Європейського Союзу (Республіка Польща).

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена предметом, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 197 сторінок, з них основного тексту – 169 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, її зв'язок з науковими програмами, визначено мету та завдання дослідження. Охарактеризовано предмет і об'єкт дослідження. Розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано відомості про апробацію, публікації, структуру й обсяг роботи.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження» складається з двох підрозділів. У підрозділі 1.1 „Історіографія та джерельна база дослідження” сформовано історіографічну та емпіричну базу дисертаційного дослідження. В історіографії проблеми виокремлено турецьку історіографію та світову історіографію. Серед особливостей турецької історіографії виділено такі:

- для значної кількості науковців залишаються недоступними чисельні історичні архіви, наукова робота з якими або заборонена (закриті архі-

ви), або потребує спеціального дозволу державних органів. Прикладом такого архіву може бути Президентський архів у Чанкої. Це призвело до поділу турецької історіографії на офіційну та неофіційну;

- чимало публікацій турецьких науковців є ідеологізованими, такими, що ґрунтуються на некритичному сприйнятті та популяризації ідей пантюркізму, ісламізму, кемалізму тощо. Окрім цього в їх основі різні інтерпретації історичизму, історичного матеріалізму та детермінізму;

- переважають наукові публікації, які «інтерпретують», пристосовують загальнозживані поняття, надають їм специфічного «турецького звучання». Наприклад, турецький республіканізм, турецький конституціоналізм.

Названі особливості дозволяють не аналізувати всі без винятку публікації, які стосуються турецької державності та конституціоналізму, а лише ті, які формують науковий образ Турецької Республіки та турецького конституціоналізму на засадах поширених в історіографічній та юридичній науці підходів, моделей і схем історико-правового пізнання.

Ідейною та ціннісною основою для переважної більшості праць про Турецьку Республіку та конституціоналізм є кемалізм – сукупність поглядів Мустафи Кемалю Ататюрка, розвинених наступними поколіннями учених та політиків. За безпосередньої участі Мустафи Кемалю та з допомогою спонсорованих державою історичних досліджень була сформована турецька історична теза, яка акцентувала увагу на особливій ролі турків у світовій історії. Турецька історична теза виробила основну лінію турецької історіографії у дослідженні Турецької Республіки та турецького конституціоналізму. Вона ж сформувала турецький історичний міф та сучасний турецький націоналізм. Ті чи інші складові цих явищ притаманні більшості наукових праць турецької історіографії. Вони ж залишалися незмінними і тоді, коли на зміну кемалізму приходили інші вчення чи погляди, наприклад, ґюленізм чи його сучасний опонент – ідеї та погляди Р. Т. Ердогана та його прихильників.

Турецька історична теза та відповідний до неї цивілізаційний підхід характерні для описаних у дисертаційному дослідженні наукових праць М. Алтунішика і О. Тюра, А. Арслана, Е. Калайджіоглу, Б. Кахрамана, Е. Озбудуна, С. Сараї, А. Усуля, М. Хепера, К. Чаглара, С. Шена, М. Явуза та ін.

З'ясування змісту та особливостей турецької історіографії становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки, констатації її некритичного характеру посилила інтерес до праць європейських дослідників, насамперед українських.

На відміну від історіографії взаємовідносин України та Туреччини українська історіографія державності та права Туреччини не є систематичним історіографічним знанням. Фактично вона започаткована дисертацією

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук представника львівської наукової історико-правової школи О. Міщенка «Політико-правова система Туреччини в період 1918–1945 років».

Надалі науковець на засадах історико-правового підходу досліджує різні аспекти турецької державності. Зокрема, уперше в Україні показує з позицій правознавства та державознавства трансформацію Туреччини з імперії в республіку, запровадження реформ, які забезпечили світську основу нової турецької держави, роль Мустафи Кемалю у становленні турецького конституціоналізму, основні політико-правові ідеї Конституції Туреччини 1924 року.

Наукові праці О. Міщенка поклали початок формування наукової історико-правової школи державності та права Туреччини. Теоретичні та прикладні засади цих праць істотно вплинули на більшість сучасних українських публікацій історико-правового характеру. Почасти вони стали теоретико-методологічною основою для досліджень С. Загороденка, Ю. Ковбасюка, В. Костенка, П. Крайолка, З. Макарухи, А. Мамедової та інших.

Більшість праць українських істориків права про державність та конституціоналізм Туреччини мають спільні риси, тому їх можна об'єднувати в окрему наукову школу.

По-перше, представники цієї наукової школи розглядають на відміну від турецької історіографії історико-правовий процес становлення турецької державності та конституціоналізму як особливе, але не виняткове історико-правове явище. Відтак вони позбавлені впливу культу Атаатюрка чи інших турецьких історичних лідерів.

По-друге, представники цієї наукової школи наголошують на дихотомії історико-правових явищ та процесів у Туреччині.

У *підрозділі 1.2 „Методологічні засади дослідження”* викладається загальна методологія дослідження, обґрунтовується комплексний дослідницький підхід, який поєднує методи різних суспільних наук.

Загалом методологічні підходи, принципи, методи, прийоми добиралися таким чином, щоб довести чи спростувати наукову гіпотезу дослідження про те, що найхарактернішою рисою становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки була дихотомія історико-правових процесів, яка залишилась неподоланою до сьогодні і унеможливило вступ Туреччини до Європейського Союзу. Тому провідними методологічними підходами стали історико-правовий та інституційний підходи. Їхнє застосування у дослідженні історії державності Туреччини забезпечило реалізацію одного з основних принципів соціальних наук – принципу всесторонності, зміст якого полягає в тому, щоб досліджувати державні явища не окремо, а в їх взаємозв'язку та взаємодії з іншими явищами, насамперед правови-

ми. Відтак, центральне місце в історико-правовій теорії державності посідає застосування принципу верховенства права як методологічної основи дослідження політичного порядку, так чи інакше пов'язане з інституційним підходом, який забезпечує максимальну синергію політичних та правових знань. Інституціоналізм яскраво демонструє на прикладі становлення та розвитку Турецької Республіки відому тезу про те, що формальні інститути недостатньо просто «створити». Вони починають реально працювати лише тоді, коли доповнюються і підтримуються адекватними неформальними нормами, коли легальний порядок легітимний. Реальний зміст багатьох правових явищ та державно-правових інститутів у дисертаційному дослідженні з'ясовано з допомогою історико-понятійного та порівняльно-правового методів. Зокрема, попри намагання турецької інтерпретації усталених понять, історико-понятійний метод дозволив з'ясувати історичний та сучасний зміст таких понять, як «турецька держава», «турецьке право», «турецька демократія», «турецький республіканізм», «турецький конституціоналізм» та інших. За допомогою порівняльно-правового методу у дисертації виокремлено спільне та відмінне таких явищ як турецький та європейський конституціоналізм, юридична та фактична конституції у Туреччині тощо. У дисертації також використано спеціальні методи галузевої юридичної науки – науки конституційного права.

Розділ 2 «Розпад Османської імперії та становлення Турецької Республіки» складається з трьох підрозділів.

Основним завданням підрозділу 2.1 «Тимчасовий Конституційний закон 1921 р. та його роль у становленні Турецької Республіки» була характеристика історико-правового процесу становлення турецької моделі національної держави та її конституційне оформлення в результаті розпаду та трансформації Османської імперії. Турецька модель, заснована на прагненні перетворити турецьку державу на європейську, бачилася засновником Турецької Республіки Мустафою Кемалем як перехідна світська демократія з вільною ринковою економікою. Тимчасовий Конституційний закон 1921 р., який не скасував повністю османського Основного закону 1876 р., закріпив найважливішу засаду Турецької Республіки – суверенітет турецького народу (нації). По суті це означало встановлення немонархічного режиму і у 1922 р. Великі національні збори скасували султанат. Інше положення установчого характеру стосувалося представництва нації. Друга стаття Тимчасового конституційного закону уповноважила Великі національні збори як єдиного та справжнього представника нації узяти на себе відповідальність за виконавчу та судову гілки влади. Як обраний голова Великих національних зборів Мустафа Кемаль отримав надзвичайні повноваження та зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу та судову владу. Відтак, Тимчасовий конституційний закон не тільки форма-

лізував парламентське правління у Турецькій Республіці, але й створив можливості для концентрації влади однією особою – Мустафою Кемалем. Початки становлення Турецької Республіки, конституціоналізму та парламентаризму були позначені дихотомією історико-правових процесів, насамперед, демократизації.

У підрозділі 2.2 *«Проголошення Турецької Республіки та процес національного державотворення у першій половині ХХ ст.»* через посередництво історико-правових понять виявляються етапи становлення Турецької держави на початку ХХ ст., з'ясовується зміст та форми державотворення, особливості формування національної держави.

Проголошення Турецької Республіки у 1923 р. знаменувало початок становлення світської національної держави, яка ще впродовж тривалого часу була далекою від демократії та верховенства права. Республіка базувалася на засадах кемалізму, який став ідеологією молоді держави. Внаслідок ліквідації султанату, проголошення республіки та скасування халіфату було завершено зміну влади. Її концентрація в руках Мустафи Кемалю та поступове встановлення однопартійного режиму увиразнили характер державотворчих реформ згори вниз. Конституціалізація турецької демократії затягнулася в часі, демонструючи в конкретних історичних умовах труднощі трансформації від єдиновладдя до влади народу.

Підрозділ 2.3 *«Прийняття та характеристика Конституції Турецької Республіки 1924 р.»* акцентує на тих явищах, які відображаються поняттям конституціоналізму, простежує детермінанти виникнення та розвитку турецького конституціоналізму як особливого історико-правового явища. Конституція Турецької Республіки 1924 р. формалізувала принципи турецького конституціоналізму, частина з яких відповідала, а інша суперечила принципам європейського конституціоналізму. Одним з найважливіших принципів, реалізований у конституції, став принцип поваги до основних прав і свобод людини, у тому числі рівність усіх громадян перед законом, свобода слова, совісті, друку, зборів, право приватної власності, право на освіту, недоторканість життя, свободи, власності, житла, листування (ст. 68–88). Конституція забороняла тортури, реквізиції. Попри проголошення ісламу державною релігією ст. 75 гарантувала свободу віросповідання, проведення релігійних обрядів. Засадам європейського конституціоналізму відповідає декларування свободи преси, заборона цензури. Історичним досягненням Конституції 1924 р. було визнання рівних прав жінок і чоловіків.

Важливим історико-правовим процесом, який формалізувала Конституція 1924 р., була секуляризація. Конституція встановлювала президентсько-парламентську систему правління, світський характер держави, хоча й зберігала певні привілеї за ісламом.

Принципам європейського конституціоналізму суперечило конституційне регулювання прав національних меншин. Згідно бачення кемалістів надмірні права, надані національним меншинам, підірвали політичний суверенітет і соціальну рівновагу в країні. Відтак турецькі націоналісти вимагали від національних меншин відмови від своєї мови, а асиміляція проголошувалася проявом лояльності до державності. На практиці це заклало основи для етнічних конфліктів.

Конституція Турецької Республіки 1924 р. не створила запобіжників для авторитарного розвитку. Державно-правовий режим Туреччини 30-х років ХХ ст. залишався типовим авторитарним режимом світського характеру з пануванням однієї політичної партії, єдиним лідером держави.

Розділ 3 «Розвиток Турецької Республіки та турецького конституціоналізму після Другої світової війни» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 «Післявоєнний суспільний та державний розвиток Туреччини» з'ясовано зміст економічних, соціальних та політичних змін у повоєнній Турецькій Республіці. Серед них найважливішими були трансформація економіки Туреччини та пошук держави свого місця у міжнародному порядку. У підрозділі критично осмислено три етапи переходу до ринкової економіки, що мають свої особливості, та їх вплив на розвиток держави та права. Проаналізовано післявоєнний міжнародний політичний курс держави, формалізований у членстві Туреччини в НАТО (1952 р.) та євроінтеграційних прагненнях.

Підрозділ 3.2 «Передумови та наслідки прийняття Конституції Турецької Республіки 1961 р.» визначає роль Основного закону у розвитку турецького конституціоналізму. Конституція 1961 р. уперше в історії Туреччини була підготовлена Установчим парламентом і схвалена на референдумі. Її підтримали 61% громадян або 6 млн. 348 тис. 191 виборець. Основний закон 1961 р. конституціював створення Другої республіки з парламентською формою правління. Туреччина проголошувалась «національною, демократичною, світською і соціально-правовою державою, в якій влада належить турецькому народу». Конституційні новації стосувалися розподілу влади та незалежності її гілок, заборонено експлуатувати релігійні почуття людей у політичних цілях, посилення ролі соціальної держави шляхом розширення її компетенції в економічній сфері та посилення відповідальності державних службовців. Вагомим здобутком Конституції 1961 р. у розвитку турецького конституціоналізму було створення Конституційного суду. У подальшому його діяльність сформувала турецьку модель правового захисту конституції. Загалом Конституція 1961 р. істотно вплинула на інституційну спроможність Турецької Республіки, проте не пододала історичних суперечностей турецької державності та турецького конституціоналізму.

У підрозділі 3.3 «Демократизація державності Туреччини та прийняття Конституції 1982 р.» виокремлено та вивчено закономірності та особливості історико-правового процесу демократизації, який своє формальне завершення знайшов у Конституції 1982 р. У підрозділі наголошено на ролі турецьких військових як окремої політичної сили, що істотно вплинула на державний та конституційний розвиток Турецької Республіки в кінці ХХ ст. Конституція 1982 р. окремо регулює статус збройних сил Туреччини. Вони підпорядковуються Президентові в якості Верховного командувача. Начальник Генерального штабу відповідає перед Прем'єр-міністром від час виконання своїх функцій, а останній разом з рештою Ради Міністрів несе відповідальність перед парламентом (ст. 117). До Ради національної безпеки входять начальник Генерального штабу та чотири головні командувачі збройних сил та обрані члени Ради міністрів для розробки політики національної безпеки держави (ст. 118). Військова влада після прийняття Конституції 1982 р. послідовно і в установлені терміни здійснила заходи з переходу до цивільного правління.

У підрозділі описані зміни, які Конституція 1982 р. внесла в економічну систему Турецької Республіки. Конституційні норми та прийняті на їх основі закони уможливили скасування монополії держави на низку галузей економіки та масштабну приватизацію.

Важливим кроком у процесі демократизації став розвиток виборчого законодавства. Конституція 1982 р. і спеціальний Закон від 10 червня 1983 р. запровадили нову виборчу систему змішаного типу (пропорційно-мажоритарну). Подальшу демократизацію забезпечили принципи виборчого права. Вибори в Турецькій Республіці 1980-х років загальні, прямі, вільні та з таємницею голосування.

Загалом Конституція 1982 р., попри те, що сприяла політичній стабілізації та подальшій демократизації турецького суспільства, не розв'язувала історичних суперечностей. Про це свідчить велика кількість змін до неї у наступні роки.

Підрозділ 3.4. «Дихотомія сучасного державного та конституційного розвитку Турецької Республіки» узагальнює практику державотворення в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Особлива увага зосереджена на результатах конституційного референдуму 2017 р., який фактично засвідчив перехід Туреччини до президентської республіки як форми правління держави. З'ясовано стан та тенденції сучасного державотворення та правового розвитку Турецької Республіки, законодавчої діяльності ВНТЗ, повноважень та діяльності Президента, Ради Міністрів, Конституційного та інших судів.

Серед тенденцій державного та правового розвитку виокремлено та детально описано формування президентської республіки з мінімальними стримуваннями для президента та завершення трансформації тради-

ційного конституціоналізму у харизматичний конституціоналізм. Ревізія державних і правових реформ Мустафи Кемаля та трансформація конституціоналізму зумовили необхідність розробки та прийняття нової конституції Турецької Республіки. У підрозділі аналізуються зміст та напрями конституційної реформи, діяльність парламентської комісії, створеної для підготовки проєкту нової Конституції.

ВИСНОВКИ

Дисертаційна робота вирішує важливе і актуальне наукове й практичне завдання, суть якого полягає у дослідженні становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки у ХХ – на початку ХХІ ст. Отримані під час дослідження результати дають змогу зробити такі висновки:

1. Становлення та конституційний розвиток Турецької Республіки – складний діалектичний історико-правовий процес, який є складовою світового історико-правового процесу трансформації імперій у національні держави та водночас переходу від традиційності до модерності, від мусульманського до континентального права, від монархії до республіки, від азійських державно-правових цінностей до європейських. Загалом для цього процесу характерна незавершеність, суперечливість та значні особливості, які дозволяють його назвати особливим, але не винятковим явищем у світовій історії держави та права.

2. Історіографічне знання про становлення та конституційний розвиток Турецької Республіки знаходиться під дуже сильним впливом кемалізму – унікального ідеологічного явища, яке походить від імені лідера національно-визвольного руху в Туреччині – Мустафи Кемаля.

Як ідеологія турецького націоналізму та турецького республіканізму кемалізм сприяв формуванню такої схеми турецької історії, яка гіперболізує цивілізаційну роль турків не тільки в мусульманському світі, а також намагається «наповнити» турецьким змістом найважливіші політико-правові поняття – «державний суверенітет», «республіка», «конституція», «конституціоналізм», «демократія» тощо.

Певною ідейною протиположністю міфологізованому турецькому історіографічному знанню є європейська історіографія історії Турецької Республіки, зокрема українська. У дисертації обґрунтовано тезу про формування в Україні наукової історико-правової школи, яка критично досліджує турецьку державність та право. Визначальна наукова гіпотеза названої школи полягає у встановленні дихотомії історико-правового процесу становлення турецької державності та права. Ця дихотомія у дисертаційному дослідженні встановлена на основі історико-правового, інституційного підходу

з допомогою історико-понятійного, порівняльно-правового та аксіологічного (ціннісного) методів.

3. Становлення Турецької Республіки на початку ХХ століття є результатом низки історико-правових процесів, що ґрунтуються на загальних закономірностях державотворення. Серед таких – трансформація континентальних європейських та азійських імперій у суверенні національні держави, формування державних ідеологій на засадах націоналізму, конституціоналізація та демократизація монархій та формування модерних (сучасних) республік. Попри позірну відмову від державної та правової спадщини Османської імперії Турецька Республіка забезпечила тяглість державотворчого процесу з одночасним формуванням модерної турецької політичної нації. У той же час вона стала результатом фундаментальних суспільних змін, які в українській історичній та історико-правовій науці називають революціями початку ХХ століття.

4. Визначальною особливістю державності Туреччини є формування державотворчих та правових реформ згори вниз – від нечисленної еліти (найчастіше військової) до численного слабо організованого громадянського суспільства. Такий рух реформ породив специфічні історико-правові явища, зокрема турецький республіканізм та турецький конституціоналізм. В узагальненому вигляді турецький республіканізм проголошує основну мету республіки – загальне благо громадян, а не особисті права окремих осіб. Радикалізація ідеї турецького республіканізму неодноразово приводила до монополізації влади політичними партіями, військовими та бюрократичними елітами. Сучасна практика турецького республіканізму породжує негативні неконституційні практики-культи політичних лідерів (наприклад, культ Ататюрка), клієнтелізм, фаворитизм, політичні переслідування національних меншин, політичних опонентів тощо. Відтак історія Турецької Республіки залишається суперечливою, сповненою громадянських протистоянь, військових переворотів, інших недемократичних явищ. Спроба окремих політиків чи учених віднести турецьку демократію до окремого типу чи виду демократії (лідерська демократія) свідчить про незавершеність історико-правового процесу модернізації та демократизації держави.

5. До найважливіших політико-правових цінностей, сформованих у результаті розвитку турецької державності, належить конституціоналізм. У Турецькій Республіці об'єктивно виникла національна модель конституціоналізму, яку окремі вчені називають турецьким конституціоналізмом. Процес його появи почасти був схожим із загальними тенденціями виникнення перших писаних конституцій (США, Польща, Франція), а також створених на початку ХХ ст. конституційно-правових систем (наприклад, парламентської системи в Англії). Демократичні завоювання в результа-

ті визвольної війни турецького народу спочатку знайшли своє закріплення на політичному рівні, а пізніше були зафіксовані на юридичному рівні в конституціях. Доктрина та практика турецького конституціоналізму формувалась під впливом європейського конституціоналізму, насамперед ідей державного суверенітету, поділу влади, загального блага тощо.

З іншого боку, процес появи турецького конституціоналізму, а також конституцій як його нормативних форм «вкладається» в запропоновану сучасним угорським ученим – конституціоналістом Андрошем Шайо схему виникнення конституцій з причин «суспільного страху» перед певними обставинами. Відтак турецький конституціоналізм виникає на противагу османській державній та правовій традиції, дуалізму султанату та халіфату Османської імперії. Саме у цьому відношенні становлення Турецької Республіки та турецького конституціоналізму є невіддільними одне від одного історико-правовими процесами.

Визначальною рисою турецького конституціоналізму, його особливістю є те, що його розвиток майже завжди є відповіддю на внутрішньополітичні та економічні системні кризи. Проте у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття все вагомішим стає інший чинник – євроінтеграційний. Цей чинник істотно впливає на імплементацію турецьким конституціоналізмом таких європейських конституційних цінностей як верховенство права чи незалежне судочинство.

Ще однією особливістю турецького конституціоналізму, виокремленою у дисертаційному дослідженні, є його опертя на політичні традиції турецького народу, його правову культуру та національний менталітет. Відтак у дисертаційному дослідженні турецький конституціоналізм класифіковано як водночас «традиційний» та «харизматичний», що передбачає особливу роль політичного лідера, яка виявилася у культурі особи Мустафи Кемалю (Ататюрка). На розвиток сучасного турецького конституціоналізму істотно впливає Президент Туреччини Р. Т. Ердоган та його партія. Відтак сучасні проекти конституції покликані зміцнити владу президента у Турецькій Республіці, тобто зафіксувати те, що вже практично відбулося – перехід до президентської республіки як форми правління державою.

6. Історико-правове дослідження конституційного розвитку Турецької Республіки дозволило обґрунтувати дихотомію юридичної та фактичної конституції. Фактична («політична») конституція Турецької Республіки відображає відмінності між писаними конституційними нормами і політичною практикою за багатьма напрямками, але найяскравіше вони виявляються в реальній взаємодії інтересів держави, суспільства та політичного ісламу. Згідно з преамбулою Конституції Туреччини 1982 р. принцип світської держави передбачає, що на державні справи і політику ніяким чином не повинні впливати священні релігійні почуття. Цей конституційний

принцип суперечить практиці діяльності впливових політичних сил на початку XXI ст. Зокрема, Партія справедливості та розвитку (турецькою – ПКР) з метою перебрати контроль над різними гілками влади використала альянс з підпільною організацією ісламського духівника Фатхуллага Гюлена, джерела якої сягали турецьких таємних служб, бюрократії, судової та освітньої системи. Це розширило приховану кадрову експансію гюленістів на протипагу секуляристськи налаштованої тогочасної бюрократії. Згодом Ердоган та Гюлен, які єдиним фронтом виступили проти секуляристів, розпочали боротьбу за владу, яка завершилася поразкою гюленістів, зміцненням особистої влади Р. Т. Ердогана, запровадження президентської форми правління та подальшим зростанням релігійного чинника у розвитку турецького конституціоналізму. Релігійний чинник увиразнюється в діяльності Управління у справах релігії, персонал якого складає майже 150 тис. осіб. Бюджет, виділений цьому управлінню у 2020 р., склав 2,2 мільярди доларів. У виступі 2018 р. Р. Т. Ердоган порівняв Управління у справах релігії з 140-тисячним військом, яке зміцнить країну і на якому лежить обов'язок по зміцненню ісламу за кордоном, успадкований від Османської імперії. У результаті діяльності цієї та інших організацій політичний іслам став вагомим чинником зовнішньої політики Турецької Республіки, якій намагаються протидіяти чимало європейських держав. Наприклад, президент Франції Емануель Макрон оголосив про припинення практики скерування до французьких мечетей імамів із Туреччини, а також викладачів турецької мови та культури.

Загалом дихотомія юридичної та фактичної конституції увиразнює всі інші дихотомії, суперечності історико-правового процесу становлення Турецької Республіки як демократичної, світської та соціальної держави.

7. У дисертаційному дослідженні з'ясовано різні політико-правові аспекти становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки. Проте кожен із цих аспектів багато в чому залежить від глобалізаційних процесів, від того, що відбувається на міжнародному рівні. Вони можуть посилити чи нівелювати основні тенденції конституційного розвитку Турецької Республіки. Серед таких тенденцій, виокремлених у результаті дисертаційного дослідження є:

- ревізія державотворчих реформ Мустафи Кемалю та кемалізму як прозахідної ідеології;
- формування президентської республіки з мінімальними стримуваннями для президента;
- зростання ролі політичного ісламу у внутрішній та зовнішній політиці, повернення до ідей халіфату;
- намагання перетворити Туреччину у регіонального геополітичного лідера на протипагу європейським інтеграційним прагненням;

– завершення трансформації традиційного конституціоналізму у харизматичний конституціоналізм, заснований на поглядах Р. Т. Ердогана та Партії справедливості та розвитку.

Президент Туреччини Р. Т. Ердоган проголосив, що у 2023 р. для загального обговорення буде запропоновано проєкт конституції, яка стане зразком для усього світу, особливо в частині електронної демократії. Саме цей проєкт пропонує моделі розвитку, які можна назвати турецькими, зокрема турецьку демократію та турецький конституціоналізм. Проте запропоновані моделі не вирішують проблем дихотомії історико-правового процесу становлення турецької державності та конституціоналізму.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. **Юркевич М.** Коран – першоджерело законів та конституцій ісламського світу. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2017. Вип. 65. С. 66–74.

2. **Юркевич М. М.** Дихотомія історико-правового розвитку Турецької Республіки. *Studia Bydgosko-Lwòdwskie. Prawo-Samorząd Terytorialny-Gospodarka*. 2018. Том IV. С. 107–116.

3. **Юркевич М.** Конституційна реформа та модернізація Турецької Республіки в умовах європейської інтеграції. *Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Przyrodniczej Studium Generale Sandomiriense*. Varia. № 1. Sandomierz, 2016. S139–149.

4. **Юркевич М. М.** Еволюція правового становища жінки в Туреччині. *Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29–30 січня 2021 р.). Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2021.– Ч. 1. С. 26–30.

5. **Юркевич М. М.** Дихотомія історико-правового процесу становлення Турецької державності. *Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 27–28 серпня 2021 р.). Запоріжжя: Запорізька міська громадська організація «Істина», 2021. С. 6–10.

6. **Юркевич М. М.** Історико-правовий процес становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки. *Людина і закон: публічно-правовий вимір*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпро, 1–2 жовтня 2021 р.). Дніпро. 2021. С. 11–16.

АНОТАЦІЯ

Юркевич М. М. Становлення та конституційний розвиток Турецької Республіки (XX–XXI ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Львівський національний університет імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України, Львів, 2021.

У дисертації на основі історико-правового аналізу історіографічного знання, конституцій, конституційних законів, інших нормативно-правових актів та політико-правових документів, архівних документів, писемних джерел з'ясовано історико-правові закономірності та особливості становлення та конституційного розвитку Турецької Республіки у XX – на початку XXI ст.

Становлення Турецької Республіки на початку XX ст. описано як результат низки історико-правових процесів, що ґрунтуються на загальних закономірностях державотворення. Серед таких – трансформація континентальних європейських та азійських імперій у суверенні національні держави, формування державних ідеологій на засадах націоналізму, конституціоналізація та демократизація монархій та формування модерних (сучасних) республік. Визначальною особливістю державності Туреччини є формування державотворчих та правових реформ згори вниз – від нечисленної еліти (найчастіше військових або бюрократії) до численного слабо організованого громадянського суспільства. У дисертації ця особливість обґрунтована за допомогою аналізу державних (найчастіше конституційних) та правових реформ 20-х-30-х, 60–80-х років XX ст., а також 20-х років XXI ст. Ці реформи розвинули специфічні історико-правові явища – турецький республіканізм та турецький конституціоналізм. Турецький республікалізм проголошує основну мету республіки – загальне благо громадян, а не особисті права окремих осіб. Радикалізація ідеї турецького республікалізму неодноразово приводила до монополізації влади політичними партіями, військовими та бюрократичними елітами.

У дисертації розвиток турецького конституціоналізму показано як складову історико-правових процесів вестернізації, модернізації, євроінтеграції, екзогенним чинником яких з середини XX ст. стала європейська перспектива Туреччини, зокрема перспектива вступу в Європейський Союз.

У дисертації з'ясовано тенденції розвитку Турецької Республіки та турецького конституціоналізму. Для обґрунтування цих тенденцій здійснено порівняльний аналіз юридичної та фактичної конституції Туреччини.

Ключові слова: державність Туреччини, право Туреччини, Турецька Республіка, турецький конституціоналізм, конституційна реформа.

АННОТАЦИЯ

Юркевич М. М. Становление и конституционное развитие Турецкой Республики (XX–XXI в.) – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко, Львов, 2021.

В диссертации на основе историко-правового анализа историографического знания, конституций, конституционных законов, других нормативно-правовых актов и политико-правовых документов, архивных документов, письменных источников исследовано историко-правовые закономерности и особенности становления и конституционного развития Турецкой Республики в XX – начале XXI в.

Становление Турецкой Республики в начале XX в. описано как результат нескольких историко-правовых процессов, основанных на общих закономерностях создания государства. Среди таких – трансформация континентальных европейских и азиатских империй в суверенные национальные государства, формирование государственных идеологий на принципах национализма, конституционализма, демократизация монархий и формирование современных (современных) республик. Отличительной особенностью государственности Турции есть формирование государственно-правовых реформ сверху вниз – от малочисленной элиты (чаще военных или бюрократии) к численному слабо организованному гражданскому обществу. В диссертации эта особенность обоснована с помощью анализа государственных (чаще всего конституционных) и правовых реформ 20–30-х, 60–80-х годов XX века., а также 20-х годов XXI века. Эти реформы развили специфические историко-правовые явления – турецкий республиканизм и турецкий конституционализм. Турецкий республиканизм провозглашает основной целью республики – общее благо граждан, а не личные права отдельных лиц. Радикализация идеи турецкого республиканизма неоднократно приводила к монополизации власти политическими партиями, военными и бюрократическими элитами.

В диссертации развитие турецкого конституционализма показано как составляющую историко-правовых процессов вестернизации, модернизации, евроинтеграции, экзогенным фактором которых с середины XX в. стала европейская перспектива Турции, в частности перспектива вступления в Европейский Союз.

В диссертации изучены тенденции развития Турецкой Республики и турецкого конституционализма. Для обоснования этих тенденций

проведен сравнительный анализ юридической и фактической конституции Турции.

Ключевые слова: государственность Турции, право Турции, Турецкая Республика, турецкий конституционализм, конституционная реформа.

ANNOTATION

Yurkevych M. M. Formation and constitutional development of the Republic of Turkey. (20th – 21st centuries). – Qualifying scientific work on the right of manuscript.

Thesis for the Candidate of Legal Sciences degree on specialty 12.00.01 – theory and history of the state and law; the history of political and legal doctrine. – Ivan Franko National University of Lviv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Lviv, 2021.

The thesis reveals historical and legal peculiarities of the formation and constitutional development of the Republic of Turkey in the 20th and early 21st centuries on the basis of historico-legal analysis of historiographical knowledge of constitutions, constitutional laws, other legal instruments and political documents, archives as well as written sources.

The Republic of Turkey formation in the early 20th century is described as a result of a number of historical and legal processes based on general state formation regularities. Abovementioned regularities are the following: transformation of continental European and Asian empires into sovereign states, formation of state ideologies on the nationalism basis, constitutionalization and democratization of monarchies as well as modern republics formation. The determinative peculiarity of Turkish statehood is the formation of state-building and legal reforms “from top to bottom” – from small elite (usually the military or bureaucracy) to numerous poor-organized civil society. In the thesis, such a peculiarity is asserted with the help of state (mainly constitutional) and legal reforms of the 20–30s, 60–80s of the 20th century as well as the 20s of the 21st century. These reforms have developed specific historical and legal phenomena – Turkish republicanism together with Turkish constitutionalism. Turkish republicanism proclaims the common good of citizens, but not the personal rights of individuals, as the main aim of the Republic. The radicalization of Turkish republicanism idea has repeatedly led to the monopolization of power by political parties, military and bureaucratic elites.

The thesis demonstrates the development of Turkish constitutionalism as integral part of historical and legal processes of westernization, modernization as well as European integration, the exogenous factor of which, since the

middle of the 20th century, have become the European perspective of Turkey, in particular the perspective to join the European Union.

The development trends of the Republic of Turkey and Turkish constitutionalism are clarified in the thesis. To substantiate these very trends, a comparative analysis of both legal and factual constitution of Turkey was made. Factual (“political”) Constitution of the Republic of Turkey reflects the differences between written constitutional provisions and political practice in many areas, but mainly such differences appear in real interaction of state interests, society and political Islam. Under the Preamble to the 1982 Constitution of Turkey, the principle of secular state foresees that sacred religious feelings in no way shall influence public affairs and politics. That very principle contradicts the practical activity of influential political forces at the beginning of the 21st century.

In general, the dichotomy of legal and factual constitution emphasizes all other dichotomies, contradictions of the historical and legal process of the Republic of Turkey formation as democratic, secular and social state.

The thesis highlights various political and legal aspects of the Republic of Turkey formation and constitutional development. However, each of these aspects largely depends on globalization processes that take place at the international level. Such aspects can strengthen or eliminate the main constitutional development trends of the Turkish Republic. Among the trends, singled out in the process of the research, are the following: revision of Mustafa Kemal’s state-building reforms and kemalism as a pro-western ideology; formation of a presidential republic with minimal restrains for the president; growing of political Islam role in domestic and foreign policy, return to the Caliphate ideas; attempts to transform Turkey into a regional geopolitical leader on the contrary to European integration aspirations; completion of the transformation of traditional constitutionalism into charismatic one, formed on the views of R. T. Erdogan and the Justice and Development Party.

President of Turkey R. T. Erdogan announced the Constitution in draft, to become a model for the whole world, especially in part of e-democracy, would be proposed for nationwide discussion in 2023. The aforementioned draft offers the models of development that can be called the Turkish ones, especially Turkish democracy as well as Turkish constitutionalism. Nevertheless, the proposed models do not solve the problems of the dichotomy of historical and legal process of Turkish statehood and constitutionalism formation.

Key words: Turkish statehood, law of Turkey, the Republic of Turkey, Turkish constitutionalism, constitutional reform.

Підписано до друку 24.11.2021 р. Формат 60x84/16
Обсяг 0,9 авт. арк.
Тираж 100 прим. Папір офсетний.

Друк: ФОП Кундельська В.О.
79037, м. Львів, вул. Студинського, 4.
Виписка з ЄДР серія АА № 543619 від 22.10.2007 р.
Тел.: 096 270 62 87; 050 227 91 39.
e-mail: genaprint@gmail.com

